

UDK 323.2:329.15(497.1)"1966"

*Jerca Vodušek Starič***Brionski plenum leta 1966 – ocene in njegov vpliv*

Leta 1966, ko je potekal 4. plenum CKZKJ na Brionih 1. julija 1966, t. i. brionski plenum, je bila komunistična ali socialistična Jugoslavija nekje na polovici svoje poti. Oznake narave režima v Jugoslaviji so bile lahko različne, od samoupravno socialističnega, kot ga je imenovala oblast sama, do komunistično avtoritarnega, kot so mu rekli na Zahodu; beseda avtoritaren je pomenila, da sistem ni bil več totalitaren kot do začetka petdesetih let. Pri bolj natančnem pogledu v dogodke, ki so sprožili brionski plenum, in tiste, ki so mu sledili, pa lahko opazimo, da so Jugoslavijo od vsega začetka trli isti problemi, ki so privreli na površje ob vsakem sklopu reform, na primer v letih 1950–1953 ali pa pozneje, ob razpadanju sistema in federacije v osemdesetih letih. Uradno naj bi brionski plenum opravil z največjimi ovirami v razvoju samoupravnega socializma, vsaj tako so menili nosilci ukrepov po plenumu. Vendar se je kmalu izkazalo, da je razočaral tiste, ki so pričakovali globljo reformo.¹ Tudi spori, ki so tleli do plenuma ali pa so pred njim že izbruhnili v prikriti obliki, s plenumom niso prenehali. Ostali sta isti temeljni vprašanji – vprašanje centralizma in vloge partije v državi. Le orodja za boj z nosilci različnih idej so se spreminjala.

Brionski plenum je bil formalno obračun z nekaterimi etatističnimi tžnjami v jugoslovanski Službi državne varnosti in v ZKJ. Britanski diplomati pa so ga poimenovali kar čistka in teh v zgodovini partije tako ali tako nikoli ni manjkalo, so dodali. Zato nas okoliščine plenuma navajajo na misel, da je bil to le še eden od poskusov partije, da preseka nakopičene oziroma že kar ponavljajoče se težave jugoslovanske socialistične države, ki je navzven sicer dajala trden videz zahvaljujoč titoizmu in neuvrščeni politiki, ki sta se razvila v nekaj več kot desetletju od začetka večjih reform sistema v letih 1950–1953. Če pa pogledamo pod deklarativno raven politike, ni težko opaziti, da so se v Jugoslaviji v

* Dr., redna prof., Filozofska fakulteta Univerze v Mariboru, Oddelek za zgodovino, Koroška cesta 160, SI–2000 Maribor; e-naslov: jerca.v@siol.net

¹ Koča Popović je dejal, da plenum ni šel ad rem, ampak ad personam, in dodal: »Slažem se da su mnogi ljudi gajili velike nade ali one su, na žalost, izneverene. Praktično se sve svelo na rušenje jednog od najmoćnijih ljudi u vrhu strogo centralizovane vlasi umesto da se i sama takva vlast promeni u korist demokratskog otvaranja za koje su se na rečima svi izjašnjavali«. Aleksandar Nenadović: Razgovori s Kočom. Zagreb 1989 (dalje Nenadović, Razgovori sa Kočom), str. 140.

času poznih petdesetih in prve polovice šestdesetih let spopadale različne močne silnice, ki so v skrajnostih obetale ali vnovično uvedbo centralistično-etatistične oblasti ali pa dosledno izvedbo decentralizacije in gospodarsko liberalizacijo, ki bi za seboj potegnili zmanjšanje enotne, centralne (v jugoslovanskem besedišču zvezne) oblasti, tržno gospodarstvo (v dometu, ki ga dovoljeval socializem) in končno tudi razkroj avtoritete in vodilne vloge partije. Partija pa je bila, poleg državne varnosti in armade, še vedno glavna centralizirana in osrednja sila v državi. Sporna vprašanja, okoli katerih se je v nemala razprava do leta 1966, so bila pravzaprav zelo podobna, če ne skoraj enaka tistim, ki so izbruhnili po Titovi smrti in na koncu pokopala Jugoslavijo v desetletju 1981–1991. Zanimivo je, da so že ob tej krizi leta 1966 zahodne analize napovedovale tudi možnost razpada države in opozarjale, da je Tito s svojo avtoriteto edina trdna kohezivna sila v državi.

Preden preidemo k ugotavljanju teh ključnih okoliščin plenuma, si lahko postavimo le še eno vprašanje: zakaj se je prelom zgodil ravno leta 1966? Iz varnostnih analiz CIE ali pa britanske vlade bi lahko sklepali, da je bil razlog v tem, da je Tito bil vedno starejši, leta 1966 je bil star 74 let, zato je bilo treba izpopolniti sistem vodenja države tako, da bi bil zagotovljen miren prehod ob Titovem umiku s prizorišča. Zahodni analitiki so še opozarjali, da je težko napovedati izid teh sprememb, ker se jugoslovanski sistem ves čas reformira. Seveda je odgovorov na vprašanje, zakaj leta 1966, lahko še veliko, kot je videti iz analiz ob plenumu in po njem. Da pa bi razložili kontroverznosti in dihotomijo, ki jih je vsebovalo desetletje pred brionskim plenumom, bi potrebovali celo knjigo. Pazljivo je torej potrebno izluščiti in slediti vsaj najpomembnejšim pojavom. To sta bila nacionalno vprašanje (natančneje stopnja samostojnosti, ki jo je sistem zagotavljal jugoslovanskim narodom) in t. i. liberalizacija² znotraj partijskih odnosov in gospodarstva. Skoraj vse ocene razmer v Jugoslaviji v desetletju pred plenumom govorijo o tem, da je v Jugoslaviji v letih 1957–1966 politično prevladala t. i. politika trde roke, ki je sledila oziroma je bila reakcija na obdobje decentralizacije.³

Decentralizacija v letih 1950–1953 je, vsaj deklarativno, prinesla večjo upravno oblast republikam, ki naj bi nato ta svoja pooblastila prenašale navzdol na občine. To bi v prihodnosti preprečilo nove pojave etatizma, sedaj republiškega. Nauk, ki so ga zagovarjali vodilni partijci, pobudniki reform sredi šestde-

² Liberalizacijo ali partijski liberalizem je Tito neposredno po 4. brionskem plenumu definiral kot partijsko popuščanje idejam, ki niso njihove, in obljubil, da ZK ne bo liberalna ne do dogmatskih in centralističnih sil ne do zahodnega vpliva ali ideologije in da morajo sovražniki socialističnega razvoja še vedno živeti v strahu kljub spremembam, ki jih napovedal plenum. Posvaril je hrvaške in slovenske liberalce, da po tudi pri njih partijska zvestoba na prvem mestu in da bo partija enako stroga s tistimi, ki hočejo pripeljati reforme do skrajnosti in zmanjšati avtoriteto partije ali uvesti regionalno avtonomijo za industrializirani severozahod. ((National Archives, United Kingdom (nekoč PRO) (dalje NA UK), FO 371/189011, NU 1015/24, analiza Elbricka.)

³ NA UK, FO 371/189011, NU 1015/20.

setih let, je bil: povečanje obsega nalog in pristojnosti na nižji, lokalni ravni bo privedlo do večje odgovornosti. Na ta način bi nastala odgovorna družba, socialistična družba novega tipa, ki bi premagovala in preseгла regionalne in nacionalne spore in nesoglasja. Po mnenju Kardelja naj bi proces šel še dlje: jezik in nacionalna kultura bosta sčasoma postala drugotnega pomena. To (nevarno) smer je spodbudila vrsta ukrepov z začetka petdesetih let. Najprej je bil z ustavnim zakonom ukinjen Zbor narodov v Zvezni skupščini oziroma ga preoblikovala v Zbor proizvajalcev. V ustavnih zakonih leta 1953 je ukinila samoodločbo in sprožila idejo o jugoslovanstvu oziroma o jugoslovanski narodnosti. To se pozneje odražalo v novosadskem sporazumu o enakosti srbskega, hrvaškega in črnogorskega jezika, pa v enotnem srbsko-hrvaškem pravopisu ter v poskusu standardizacije učbenikov oziroma poenotenja učnih vsebin leta 1960. Po vsebini so ideje in prijeme unitarizma obnavljali še drugi podobni pojavi. Govorilo se je, da je enotnost (jugoslovanstvo) družbeno napreden in rastoč proces in da morajo kulturniki v tem duhu zblíževati narode. V zgodovinopisju se je obnavljal spor med Srbi in Hrvati o krivdi za poraz leta 1941. Del zgodovinopisja pa so obtoževali, da premalo upošteva revolucionarno preteklost in da za reševanje nacionalnega vprašanja pripisuje zasluge meščanskim strankam; druge zgodovinarje so kritizirali, da so nacionalisti itd.⁴ Vse te teze so se pojavile že na 6. kongresu ZKJ leta 1952, od srede petdesetih let pa so preraščale v utemeljevanje jugoslovanstva. Zato niso bile presenetljive Kardeljeve misli v novi izdaji Razvoja slovenskega narodnega vprašanja o nacionalizmu kot reakcionarnem pojavu in o potrebi po jugoslovanstvu. Nevarnost te politike je bila v tem, da je vedno znova opogumljala zagovornike enotne in centralistično urejene države, kar je dejansko vedno pomenilo spodbudo in navdih Srbom (kot večinskemu narodu) za razne zamisli o njihovem vodstvenem položaju v državi. Vse to pa je sprožalo različne odzive in spore, o katerih bo govor v nadaljevanju.

Demokratizacija kot drugi pomembni element v smeri »graditve socialistične demokracije« je s 6. kongresom ZKJ sicer prinesla deklarativni odmik od totalitarne prakse. Toda napovedana destalinizacija se v nekaterih elementih ni izvedla. Tito je še vedno združeval več funkcij; bil je generalni sekretar, predsednik FLRJ in nekaj časa je vodil Zvezni izvršni svet. Podobno je bilo s funkcijami višjih partijskih veljakov. Kmalu po kongresu je sklepe o prihodnji neavtoritarni politiki zaobrnil sam CK ZKJ na plenumu CK ZKJ junija leta 1953. Po tem so partijski voditelji vedno znova, na vseh kongresih, plenutih in sejah IK, posebej poudarjali skrb za enotnost v partiji in v množičnih organizacijah. Toda to ni zadostovalo za enotnost, saj že samo partijsko gradivo pokaže, da so se skozi petdeseta leta stopnjevale kritike pojavov nacionalizma, šovinizma, partikularizma, tj. ekonomskega nacionalizma, in podobnih »izmov«. Pismo IK CK ZKJ članom partije leta 1962 je, že odkrito govorilo o opoziciji republik zvezni

⁴ Paul Shoup, *Communism and the Yugoslav National Question*, New York 1968, str. 197–198.

politiki. Med razpravo o novi ustavi in med pripravami na 8. kongres ZKJ leta 1964 so se še bolj vidno kazali spori med unitaristično in republiškim linijami; tudi na samem kongresu so razpravljali o unitarističnih tendencah. Slovenci na samem kongresu sicer niso sprožili spora zaradi obtožb o nacionalizmu in šovinizmu, ki so letele nanje, ker jim je bilo obljubljeno, da bodo to Srbi lažje reševali znotraj lastne partijske organizacije. Ves ta čas naj bi v CK-ju Ranković in njegovi privrženci nasprotovali gospodarskim reformam in v vsakodnevni politiki sabotirali in ovirali reformo.

Tretje pomembno področje nesoglasij je bilo gospodarstvo. Prve težave okoli prihodnje gospodarske politike so nastopile že v zgodnjih petdesetih letih s sporom med vodilnimi komunisti o decentralizaciji, saj so nekateri naprej zagovarjali centralno-planske in direktivne metode vodenja gospodarstva, češ da bo le tako mogoče zagotoviti hiter razvoj na ključnih področjih. Največ razprave so vedno sprožala vprašanja, kot je bila pravica do odločanja o investicijah, pravica do razpolaganja z amortizacijo in seveda način, kako deliti dohodek. Veljalo je, da so bolj dogmatski komunisti zagovarjali nadaljevanje investicij v temeljno industrijo in centralno razvrščanje investicij, in da so t. i. »demokrati« v partiji zagovarjali postopne korake v k povečanju pooblastil republikam in celo samim podjetjem. V resnici pa je bilo jedro problema ves čas v tem, kako se izvleči iz gospodarskih težav, saj so bili gospodarski rezultati slabi. Zato so vodilni krogi stalno iskali tiste prave ukrepe, ki bi vendarle spodbudili gospodarsko rast. V svojih prvih analizah po brionskem plenumu leta 1966 je britanski ambasador zabeležil, da partija sicer misli, da bo sedaj s korakom naprej uspešno vodila samoupravno ekonomijo in da se bo končno odprla pot k napredku. »Toda to je po mojem mnenju zelo rožnata slika. Problemi jugoslovanškega gospodarstva so, tudi ali prav zaradi sistema samoupravljanja, primarno ekonomski (čeprav lahko v zgodnji fazi vsebujejo tudi nacionalne antagonizme).«⁵

Če pogledamo po svetu, so bila petdeseta leta, še zlasti pa začetek šestdesetih, leta hitre gospodarske rasti. Takrat je Zahodna Evropa beležila rast celo v kmetijstvu, čeprav so zmanjševali kmetijske površine in število kmetov. Medtem pa je imela Jugoslavija, po eni od analiz CIE, precejšen deficit in relativno vedno manjši nacionalni dohodek po glavi prebivalca, zato ker je v šestdesetih letih več ali manj zavlačevala z reformo gospodarstva; tako je postala ena najbolj nerazvitih držav v Evropi, z nacionalnim dohodkom okoli 860 USD na prebivalca (od tega naj bi bil slovenski 1550, kosovski pa petino tega), približno podobnim kot Grčija in znatno nižjim od Romunije in Bolgarije, ter polovico nižjim od tistega v Italiji.⁶

Pred podobnimi težavami se je pravzaprav nahajal ves socialistični blok. Ko je nastopilo leto 1966, je v sovjetski partiji že celo desetletje potekal spor o

⁵ NA UK, FO 371/189011, NU 1015/20, str. 5.

⁶ CIA FOIA: Yugoslavia, An Intelligence Appraisal, 27 July, 1971, str. 7–8.

razmerju med partijo in državo oziroma o pravi vlogi partije v »moderne državi«. ⁷ Na pot gospodarske reforme je sočasno kot Jugoslavija krenilo še šest evropskih komunističnih držav, so pisali analitiki CIE, »saj je v bloku moderno imeti gospodarsko reformo«; vsem je bilo skupno, da so zavestno poskušale zmanjšati stopnjo centralnega nadzora in uporabiti cene in profit za spodbudo gospodarstva. Toda na vprašanje, ali bodo uspešne, so analitiki odgovarjali, da ne, ker imajo povsod isti temeljni problem: novi in stari sistem nista zmožna delovati hkrati. Dvomili pa so, da bodo komunistične partije dovolile popolno demontažo gospodarskih birokracij in uvedbo trga. V Jugoslaviji pa so na izpraznjena mesta v zvezni birokraciji hitro vskočile republiške. Čistka v partiji (brionski plenum – op. J.V.S.) naj bi se torej začela zato, da bi gospodarski nadzor lahko prepustili bankam in podjetjem. Toda izid čistke je nepredvidljiv«, so zaključili. ⁸

Podobno so v CIA-i ocenjevali tudi jugoslovansko zunanjo politiko. Menili so, da so bili jugoslovanski odnosi z Moskvo v zgodnjih šestdesetih letih, pred odstranitvijo Hruščova, kar tesni; Tito se je takrat bolj kot ne odkrito istovetil s sovjetsko ideologijo v njenem širšem pomenu. Čeprav so Jugoslovani nekajkrat popustili Sovjetom (Madžarska 1956), pravi analiza dalje, so obdržali neodvisno stališče in spremembe v odnosih so nastopile ne zaradi jugoslovanske, ampak sovjetske spremembe stališč. ⁹ Tudi za Brežnjeva so menili, da Jugoslavije ne namerava siliti nazaj v blok, čeprav se je bolj vtikal v jugoslovanske zadeve in povzročal napetosti kot Hruščov. Za tem ne stoji kak pomemben strateški interes, so menili, zato ni verjetno, da bi Sovjeti vojaško ukrepali proti Jugoslaviji. ¹⁰ Podčrtali pa so, da je jugoslovanska vojska v šestdesetih letih zopet postala odvisna od sovjetske (težke) oborožitve in tehnologije. ¹¹ Britanci so neposredno po brionskem plenumu 1966 ugotavljali tudi to, da so bili Sovjeti od leta 1962 naklonjeni Rankoviću, čeprav je bil v letih od 1948 prav on tisti, ki je preganjal staliniste. Ranković je večkrat sprejel sovjetskega ambasadorja ¹² in ta ga je še nekaj dni pred plenumom hvalil.

⁷ CIA FOIA: The New Soviet Constitution and the Party-State Issue in CPSU Politics, 1956–1966, uvod.

⁸ CIA FOIA: Communist Economic Reform, Sept. 1966.

⁹ CIA FOIA: Yugoslavia, An Intelligence Appraisal, 27 July, 1971, str. 11–12. Ta analiza CIE na kratko oceni razvoj jugoslovanske zunanje politike od 1949 dalje; navaja, kako se je Tito podal v negotov boj z Vzhodom, obenem pa je bil skrajno nezaupljiv do Zahoda in sovražen zahodni ideologiji in pozneje, sredi petdesetih let, sta mu dvorila oba, Vzhod in Zahod, on pa je odvrnil pasivno nevtralnost in si želel igrati osrednjo vlogo v mednarodni politiki s poudarkom na aktivni koeksistenci, suverenosti in tretjem svetu; tako je neuvrščena politika postala izvor nacionalnega ponosa in kohezije, kar je koristilo režimu, saj je od 1960 postala glavni dejavnik enotnosti, medtem ko je strah pred SZ izgubljal svoj učinek.

¹⁰ CIA FOIA: Yugoslavia, An Intelligence Appraisal, 27 July, 1971, p. IV.

¹¹ CIA FOIA: The Yugoslav Military Elite (U), A.R. Johnson, with assistance of Janette Koch, Office of Regional and Political Analysis, CIA, Feb. 1977, R 2131, str. 10.

¹² NA UK, FO 371/189011, NU 1015/20.

Razglašana demokratizacija od 1950 naprej je komuniste spodbujala naj izražajo svoja stališča, in sprožila vrsto različnih razprav, ki so se dotikale teh in drugih nakopičenih težav; tudi te so bile po vsebini zelo podobne prejšnjim in kasnejšim razhajanjem. Razprave okoli nacionalnega vprašanja so včasih spominjale na leto 1935 ali pa na argumente iz spora o t. i. jedrih v osemdesetih letih. Začelo se je leta 1952 s preprirom med Krležo in srbskimi književniki in se nadaljevalo celo desetletje. Kmalu se je začela tudi razprava o suverenosti republik; pri tem so na Hrvaškem šli celo tako daleč, da so nekateri trdili, da zaradi vsebine zveznih zakonov republike nimajo nikakršne samostojnosti. Eden od vrhuncev prepira je bil leta 1961, ko sta se javno spopadla Dobrica Ćosić in Dušan Pirjevec in ko se je odkrito izražala bojazen, da bo poenotenje v kulturi in šolstvu pripeljalo do srbske prevlade.

Na prelomu šestega in sedmega desetletja smo kljub naraščajoči politiki trde roke pričali tudi drugim pojavom, podobnim tistim iz osemdesetih let. V slovenski in hrvaški javnosti je bilo opaziti naraščajočo nestrpnost in kritičnost do »Beograda«. Še zlasti je to bilo vidno v krogih (slovenskih) intelektualcev. Stvari so dosegle vrhunec leta 1964–65 in zadale slovenski Udbi veliko dela. Ponovno, kot vedno ob jugoslovanskih krizah, je na površje privrela zamisel o samostojni Sloveniji. O tej se je zelo potihoma govorilo vse od pobega Franca Jeze (jeseni leta 1948) v Trst, kjer je objavil svoje zamisli o samostojni Sloveniji. Širjenje te zamisli je bilo ves povojni čas strogo prepovedano in že konec leta 1952 so oblasti v Sloveniji (tudi) zaradi stikov z Jezo javno sodile in obsodile dr. Jakoba Šolarja in dr. Janeza Fabijana. Slovenska UDV je Jezo spremljala še v prvi polovici šestdesetih let, saj je na drugi strani meje objavljala poslanice Slovincem in jih spodbujala, naj zahtevajo neodvisnost, ter leta 1963 razpečeval letake s podobno vsebino.¹³

Ideja o samostojnosti je v zgodnjih šestdesetih letih dobila zamah ne le med literati temveč tudi med študenti, ki so osnovali organizacijo »Svobodna Slovenija« in leta 1962, jasno, končali v zaporu. V Ljubljani so aretirali tudi člane Organizacije slovenskih protikomunistov.¹⁴ Pojavljati se začeli razni kritični listi: Lojze Kovačič je izdajal Naše delo, kranjski gimnazijci Plamenico. Društvo prekmurskih študentov je izdajalo list Bruc, ki je nastopil proti kultu osebnosti in drugim pojavom, zato so oblasti kaznovale njegove urednike Branka Šömna, Rudija Ringbauerja in Ferija Žerdina. Tričlanski senat okrožnega sodišča jih je obsodil 27. junija 1963.¹⁵ Razkorak med mlado in staro generacijo so zaznali tudi Britanci, saj so v začetku leta 1966 v poročilu »Fathers and

¹³ Arhiv Republike Slovenije (ARS), fond Republiški sekretariat za notranje zadeve Socialistične republike Slovenije (AS 1931), A-22-8, Specialne informacije SDV-1963/438. Primer take poslanice iz 1962 je objavljen v Zbornik simpozija o Francu Jezi. Gorica 1995, str. 93.

¹⁴ ARS, AS 1931, A-22-8, Specialne informacije SDV-1962/328-335 in 520-533.

¹⁵ ARS, AS 1931, A-22-8, Specialne informacije SDV-1963. Šömen je za članek proti kultu osebnosti dobil 4 mesece zapora, Ringbauer in Žerdin pa dva.

Sons«, pisali, da so jugoslovanske oblasti zaskrbljene nad mlado generacijo, ki ne pozna zgodovine, ne ve nič o vojni in se ne zanima za politiko.¹⁶

Medtem so se začeli tudi spori v jugoslovanskem PEN-u, kjer so slovenska stališča in predloge ocenjevali kot separatistične in razbijaške, dokler ni spora na sestanku v Zagrebu poleti 1963 nekoliko zgladil Matej Bor. K razgretemu ozračju je olje na ogenj prilil še Dizdarevičev uboj polkovnika Remškarja, ki naj bi imel šovinističen motiv. Kot posledico pa je sprožil slovenski šovinizem – začelo se je razpravljati o problemu naseljevanja »južnih« delavcev. Slovenska SDV, ki je eden boljših virov za raziskovanje javnega mnenja v času socializma, je pridno beležila kritike, ki so krožile v javnosti o razkošju v Beogradu, na primer zidavi nove stavbe Zveznega izvršnega sveta, pa govornice o »beograjski gospodi« in pritrjevanje Đilasovemu pisanju. Najbolj v ospredju zanimanja Udbe je bila seveda razprava znotraj slovenske Zveze komunistov, med partijskim vodstvom, Pirjevcom in Perspektivami. Pirjevec, ki je za partijo menil, da je še čisto stalinistična, in se je imel za »tutorja« mladine, rekli so mu kar »prulski CK«, je z Lojzetom Skokom napadal Tribuno, češ da ne vidi problema klerikalizma in se druži s klerikalcem Kocbekom. Zadeva se je končala z ukinitvijo revije Perspektive, aretacijo Pučnika (drugo) in Tomaža Šalamona, izključitvijo Nika Grafenauerja in drugih iz Zveze komunistov ter zamenjavo urednika Tribune. Perspektivaši so nato začeli s kulturnim molkom, Pirjevec pa se jih je odrekel, češ da so nedorasli in da sedaj tvorijo družbo zase, vendar nimajo dostopa do neke centralne in pomembne resnice.¹⁷ Vse to dogajanje je naletelo na odziv med študentsko mladino in v študentskem naselju v Ljubljani so vedno pogosteje organizirali javne tribune. Samo razprava o reformi univerze je tja privabila 250 mladih. Sestajale so se skupščine študentov, najpogostejše so bile na ekonomski fakulteti, ki je takrat še bila v središču mesta, nasproti vladni palači, in odzivala se je Tribuna. Tako je samo pomladi 1964 slovenska SDV imela polne roke dela z afero Perspektive, aretacijami uredništva in odzivi na le-te; 29. maja je bilo zborovanje na Filozofski fakulteti zaradi ukrepov zoper Perspektive in zaradi zamenjave urednika Tribune, sledila je prepoved Tople grede, pa junija prepoved njene uprizoritve v študentskem naselju in temperatura je rasla. Razprave so se nadaljevale v leto 1965 in vključevali so se mnogi, njihove izjave, tudi privatne, pa je beležila SDV. Tako je, med drugim, Lado Ambrožič leta 1965 rekel: »Partija ni samo ljudstvu, ampak tudi lastnemu članstvu ovira«; ljudi so namreč odvrčali ukrepi oblasti in metode, kot so bile razne ex cathedra obtožbe na uradnih sestankih, način prepovedi Tople grede, klicanje Pirjevca na pogovor z Ivanom Mačkom in končno vpletanje in ukrepanje Službe državne varnosti.¹⁸ SDV je poleg tega spremljala še stavke in beležila težave po podjetjih, negativne odzive na podražitve ipd.; še zlasti pa je bila pozorna na obiske emigrantov.

¹⁶ NA UK, FO 371/189011, NU 1015/1.

¹⁷ ARS, AS 1931, A-22-8, Specialne informacije SDV-1964.

¹⁸ ARS, AS 1931, A-22-8, Specialne informacije SDV-1965.

Po metodi in vsebini dela je slovenska SDV, tako kot zvezna in ostale, v prvi polovici šestdesetih let delala po starem, ustaljenem načinu: spremljala je potencialne in dejanske sovražnike sistema, med njimi duhovščino, »ostanke meščanskih strank« in druge že znane skupine. Vrstila so se poročila o odnosih med RKC in državo in cerkvenih dostojanstvenikov (zlasti o škofih Vovku in Držečniku), slovenskih zamejcih, emigraciji; kot nekdanj so spremljali odvetniško zbornico, že opisane pojave med študenti in kulturniki, njihove stike s tujino, hrvaško emigracijo, stališča KPI, dejavnost Vidalijskega inštituta ipd. Pri skupini okoli Perspektiv so beležili vse njihove izjave in prisluškovali Kocbeku. Poročila SDV so bila za leta na prelomu iz petdesetih v šestdeseta, vse do brionskega plenuma, še zelo dolga, obsegala so več sto strani, leta 1962 celo 829 strani in, kot rečeno, namenjena so bila skoraj v celoti notranjim problemom.

Naraščajočo napetost v Sloveniji je dobro zaznal tudi avstrijski generalni konzul v Ljubljani, dr. Karl Newole. SDV je prestregla njegovo pismo na Dunaj, v katerem opisuje čas po Titovem govoru v Splitu in poroča: »Strokovnjaki menijo, da ima (Kraigher) sedaj manjšo politično moč. /.../ Izgleda, da bodo še nekateri drugi člani IS LRS zasedli visoka službena mesta v Beogradu. /.../ Te spremembe so precej močno razburile prebivalstvo. Povsod se razpravlja in postavlja vprašanje, ali spremembe dajejo upanje na pomiritev. Ljudstvu se skuša nastali gospodarski položaj olepšati s postopki proti nekaterim direktorjem v industriji, ki so baje preveč zaslužili. Z aretacijami ne bodo mogli preprečiti velikega gospodarskega nezadovoljstva. Odstranitev gospoda Kraigherja je precej popularna, očita se mu da je posedoval tri vile ...« Dodal je še pomenljiv stavek, ki je kazal na spremenjeni položaj Edvarda Kardelja v državi, in sicer: »Obstoja sum, da Kardelj simpatizira z Đilasom, ker tudi on zahteva več demokracije. Praktično stoji Slovenija v gospodarstvu ravno tako slabo kot Jugoslavija. To povzroča nemire, stavke, o čemer smo že poročali ...« In še zanimivo ugotovitev: »Jugoslavija vodi politiko velesile iz gospodarskih razlogov.«¹⁹

Seme dvoma o naravi sistema je tudi v tem času sejal Milovan Đilas, ki je znova sedel v zaporu. Mnogi, ki so kritizirali sistem, so mu pritrjevali in te kritike so krožile med ljudmi. Đilasov nekdanji politični zaveznik Dedijer se je v začetku šestdesetih let večkrat mudil v Ljubljani, saj je tu je prijavil in oddal doktorat.²⁰ Kot družinski prijatelj je redno obiskoval družino Edvarda Koc-

¹⁹ ARS, AS 1931, A-22-8, Specialne informacije SDV-1962/469. Zapis SDV o konzulovem poročilu na Dunaj med drugim pravi, da konzul piše, da je Boris Kraigher politično najbolj sposoben predsednik. »Pravi, da je on človek, ki zna pravilno lavirati med duhovščino, bivšimi meščanskimi strankami, in sicer tako, da – kljub raznim odporom – spretno izvaja državno politiko. Za dr. Vilfana sodi, da je zelo uglašen in ima od slovenskih politikov največ simpatij med osebnostmi v Avstriji, začevši z dunajskim podžupanom ... O dr. Heliju Modicu meni, da je bolj administrator kot politik.«

²⁰ ARS, AS 1931, A-22-8, Specialne informacije SDV-1960. Mentor pri doktoratu mu je bil prof. dr. Fran Zwitter; Dedijer se je takrat, nasprotno kot njegov nekdanji prijatelj Đilas, prosto gibal; leta 1960 je npr. bival v Stockholmu, delal v arhivih v ZDA, kjer je med drugim raziskoval ameriške predloge za delitev Jugoslavije med vojno.

beke.²¹ Sočasno pa je v Beogradu obiskoval Rankovića in prenašal njegova stališča v Ljubljano. Iz poročil slovenske SDV je mogoče razbrati, da si je Ranković v tem času prizadeval pridobiti priljubljenost oziroma naklonjenost med slovenskimi intelektualci; tako so leta 1963 te stike komentirali intelektualci sami. Medtem se je med ljudmi širilo javno mnenje, vsaj tako je poročala slovenska SDV, ki je bilo nastrojeno proti Kardelju; širile so se govorice o atentatu na njega in o tem, da je v nemilosti. Tako je, na primer, Kocbek v teh pogovorih z Dedijerjem menil, da bi se v Slovenijo moral vrniti Boris Kraigher. Zelo verjetno je pri vsem tem šlo za eno od znanih metod dela UDV, ki se je v drugih okoliščinah ponovila v osemdesetih letih (zbiranje podpisov za V. Šešlja), ko so krogi okoli zvezne SDV znali pravilno izrabiti in kanalizirati nezadovoljstvo, sume in podtikanja v Sloveniji. Britanski analitiki so ta pojav zaznali že takrat kot načrtno spodbujanje nacionalizma.

Na vseh področjih se je kazala tudi občutljivost na slovensko zastopanost v Beogradu oziroma v zveznih telesih in organizacijah. Formalno so sicer upoštevali pariteto v zveznih organih, toda poudarek je bil na vztrajni krepitvi republiških uprav, kar je bilo v Sloveniji opazno zlasti v času od leta 1953, ko je bil Boris Kraigher predsednik republiškega izvršnega sveta. To ni nastalo samo zaradi novih gospodarskih nalog, ampak je bilo posledica večje avtonomnosti na področjih, ki so se izvila izpod zveznega nadzora, kot so bila promet, sociala, zdravstvo in kulturne ustanove. Vzporedno se je razvijal tudi spor med republiško SDV in zvezno SDV ter KOS. Tako so se decembra leta 1962 s KOS sprli glede tihotapljenja cigaret v Italijo.²²

Da bi presegli vse težave, zlasti gospodarske, se je Jugoslavija leta 1965 lotila gospodarske reforme in vodstvo partije je spomladi 1966 že ugotavljalo njene prve uspehe. V teh okoliščinah je, za nekatere precej nepričakovano, prišlo do izbruha vseh napetosti na plenumu CK ZKJ na Brionih poleti 1966. Potek dogajanja je znan, zato samo obudimo glavna dejstva. Spopad z Rankovićem in njegovo skupino so očitno pripravljali v zelo ozkem krogu okoli Tita spomladi 1966. Nato so, 16. junija sklicali Izvršni komite (IK) CK ZKJ in »ga seznanili« z vrsto dejstev oziroma so v strogi tajnosti prvič razpravljali o zelo »resnih slabostih in deformacijah v delu organov državne varnosti in pojavih njihove zlorabe v politične namene«.²³ IK je zato imenoval šestčlansko

²¹ ARS, AS 1931, A-22-8, Specialne informacije SDV-1961. Dedijer je celo pomagal Kocbeku pri dogovorih za izdajo Listine v tujini in ga skušal angažirati za biografije Kardelja, Kidriča, Vidmarja in agenta, ki je o tem poročal.

²² ARS, AS 1931, A-22-8, Specialne informacije SDV-1963/4. O tem je poročal Il Piccolo 13. 12. 1962. Slovenske oblasti so tihotapce iz Italije predale sodišču, jih obsodile in jih izgnale. Ti so se nato pritožili, da že od leta 1946 vodijo ta posel z Nikom Kavčičem. Faraguna (najverjetneje iz KOS), direktor Brodocomerca z Reke, ki je vodilo tihotapljenje z dumpinško ceno, pa je sporočal Ljubljani, naj pusti to stvar pri miru, ker da je o vsem obvestil »maršalat«, tj. Titov kabinet.

²³ Poročilo komisije izvršnega komiteja centralnega komiteja ZKJ, Četrty plenum centralnega komiteja ZKJ. Ljubljana 1966, str. 6.

komisijo, da razišče ta dejstva. Od Slovencev je bil v komisiji France Popit. Komisija je delo hitro opravila in podala prvo poročilo IK-ju že 22. junija, nakar so s poročilom seznanili CK na 4. plenumu na Brionih 1. julija 1966. Ker je plenum poročilo potrdil, je Ranković, kot vodja skupine, odstopil s svojih funkcij v IK in CK ter kasneje še s funkcije podpredsednika države in Zveznega izvršnega sveta. Člana CK in zveznega sekretarja za notranje zadeve Svetislava Stefanovića pa so izključili iz CK; Stefanović je bil poleg tega še vodja Službe državne varnosti in predsednik komisije za notranjo politiko ZIS in za koordinacijo varnostnih služb. Delovanje skupine se je potem razkrivalo na različnih ravneh, saj so bili nosilci različnih državnih in političnih funkcij. Poleg tega se je začela tudi sodna preiskava za kazniva dejanja proti petnajstim uslužbencem SDV na čelu z Vojinom Lukićem (ki je bil v času plenuma na poti po Mongoliji z Miho Marinkom), nekdanjim zveznim sekretarjem za notranje zadeve in sekretarjem CK ZK Srbije ter osebju tehnične službe zveznega sekretariata za notranje zadeve na čelu z ing. Pavlom Tepino, direktorjem Tehničnega inštituta Zveznega sekretariata za notranje zadeve.²⁴

Kaj je sprožilo odločitev jugoslovanskega vrha da poleti leta 1966 izvede obračun s t. i. konservativno strujo ali »frakcijo« v partiji in da ta obračun spelje skozi obtožbe vrha državne varnosti, je bilo že takrat predmet številnih analiz in verjetno še bo. Britanski analitiki so ugotavljali, da je bil plenum namenoma postavljen na Brione, ker je bil tam Tito najbolj varovan, in sklican v petek, ko so bili navzoči funkcionarji zaradi konca tedna odrezani od svojih podrejenih. Prvo poročilo britanskega ambasadorja Sira Duncana Wilsona je odšlo v London že 2. julija, dan po plenumu. Poleg poteka dogodka je v njem podal svoje »preliminarne« komentarje, v katerih med drugim piše: 1. Ni potrebno dvomiti, da je Udba v preteklih letih stremela k temu, da bi bila partija v partiji, da so vodilni te skrite skupine nasprotovali samoupravljanju, »ki ga (verjetno pravilno) vidijo kot spodkopavanje partijskega nadzora nad državo«; 2. Ni razloga za domnevo, da Komunistična partija Jugoslavije namerava z reformo Udbe oslabiti lastni položaj v družbi, še manj pa abdicirati ... Komunisti ne morejo tolerirati tistih sil, ki zanikajo partijsko vlogo na splošno. 3. Pač pa je namen komunistične partije, da ojača svoj položaj z razbitjem močne in nezanesljive notranje skupine in da se v javnosti prikaže v liberalni podobi. 4. Odstop Rankovića pomeni odstranitev »zelo pomembnega kandidata« iz Titovega nasledstva in to je tudi bilo v mislih ostalih partijskih funkcionarjev, ki so ta odstop izsilili. 5. Vpliv na zunanjo politiko bo le posreden, Tito pa bo to pred zahodnimi in nevezanimi narodi to vsekakor uporabil kot dokaz svojega »liberalizma«. Obenem ne želi delati težav Rusom, ki so trenutno verjetno kar zadovoljni z odstranitvijo, saj sta prav Ranković in Udba po letu 1948 izvedla pregon stalinistov. Dolgoročno pa bodo Rusi in vzhodnoevropski komunisti upravičeno

²⁴ Borba, 10. 12. 1966, Izveštaj Saveznog javnog tužilaštva.

podvomili, ali so jugoslovanski voditelji znova izbrali pravo pot za utrditev partijske moči.«²⁵

Bolj podrobno poročilo je Wilson napisal 6. julija, po objavah Titovega govora, poročila komisije IK in (skrajšanih, cenzuriranih) govorov Rankovića, Stefanovića in 18 članov CK (med katerimi pa ni bilo Kardelja, Vlahovića, Stambolića in Koče Popovića) na plenumu. Začel je z oceno, da je jugoslovanski CK sprejel »nekaj zelo dramatičnih in presenetljivih odločitev«, da objavljeno gradivo govori o resnih obtožbah političnega frakcionaštva, o reorganizaciji Udbe, o večjem nadzoru predstavniških teles nad Udbo in o nadaljnjih preiskavah; razloge za to odločitev je videl v dogajanju v zadnjih desetih letih. Potem pa se je ustavil pri obtožencih. Stefanovićeve politična smrt se mu ni zdela nič tragičnega, vendar pa: »Čutim nekaj resnično tragičnega v padcu Rankovića, sina srbskega kovača, vzgojenega za vaškega krojača, krutega na trenutke, toda z ostrim čutom za osebno pravičnost; sposoben je bil razumeti potrebe enostavne enotne državnosti, toda bil je nezaupljiv do rafiniranih podrobnosti sodobne jugoslovanske politične teorije; zavedal se je svojih omejenih sposobnosti in naposled so ga izigrali ljudje, ki so bili bolj izobraženi in premeteni kot on sam.«²⁶ Dodal je še, da Jugoslavija, vsaj navzven, v zadnjih dveh letih ni dajala videza tajnopolijske države, ambasada ni bila deležna kakšne posebne pozornosti Udbe (kar so ugotavljali tudi drugi diplomati) in tudi brionski plenum je impliciral, da je Udba zanemarjala svojo pravo protibveščevalno vlogo; pa tudi ne kaže, da bi tukajšnji občani živeli v strahu pred Udbo, stiki s tujci so bili svobodni, pogovori brez zadržkov. Potem je ambasador naštel obtožbe proti Rankoviću, kot je bilo lovljenje ljudi v past in poročanje o njih, poseganje v vprašanje Titovega nasledstva, spodbujanje nacionalizma, nadzor stikov med republikami, podpiranje srbskega nacionalizma, zaviiranje reform, postavljanje Udbe nad partijo, nadzor nad partijo (navzdol vse do uprav v podjetjih) s pomočjo srbskega partijskega stroja in zelo strog nadzor nad jugoslovanskimi voditelji. Možno je, da je Tito zato ukrepal sedaj, ker se je prepričal, kako strog in vseobsegajoč je bil ta nadzor. Odločitev za ukrepanje je očitno bila težka, zato jo je Tito odlašal, kot je sam priznal, čeprav bi lahko ukrepal že leta 1962. »Obenem dvomim, da je to zadnje nasprotovanje trdolinijske opozicije ekonomski reformi in samoupravljanju v jugoslovanski komunistični partiji,« je sklenil ambasador.²⁷

Britanski ambasador je namreč iz tajnega vira hitro izvedel vsebino zlorab SDV in kako so s tem seznanili člane CK na brionskem plenumu ter celo to, da je SDV namestila prisluškovalne naprave v Titovo rezidenco. Podatki mu je posredoval »tajni vir«, ki jih je dobil od člana CK KPJ. Prisluškovalne naprave naj bi odkrili v prvih dneh junija 1966, govorilo se je, da jih je odkrila vojska. Tajni vir ambasadorja je bil njegov dober prijatelj William Deakin, ki se je rav-

²⁵ NA UK, FO 371/189011, NU 1015/18.

²⁶ NA UK, FO 371/189011, NU 1015/20.

²⁷ NA UK, FO 371/189011, NU 1015/20.

no takrat mudil v Beogradu. Deakin je bil prijatelj člana CK Avda Huma in žene Olge, ki je med vojno prevajala Titu v angleščino. Humo je vodil preiskavo o Udbi in Tito mu je osebno povedal o mikrofonih, ta pa Deakinu; ambasador je prosil FO naj s tem podatkom ravna z največjo diskretnostjo in ga ne širi.²⁸ V ambasadorjevih hitrih reakcijah in analizah je mogoče razbrati razmišljanja Deakina in tudi sam je zapisal: »Skoraj vse, kar pišem, izvira od Billa Deakina, ki je trenutno neprecenljiv vir informacij; zelo neovirano se giba med svojimi starimi tovariši, večina katerih še vedno zelo udobno gnezdi na približno dveh tretjinah uradnega drevesa. Ker ga nimajo za uradno osebo, čeprav verjetno vedo, da sva velika prijatelja in da prijateljuje z drugimi na ambasadi, v njegovi navzočnosti govorijo zelo iskreno. /.../ Kjer ne navajam vira, po navadi citiram Deakina.«²⁹ Ambasador je povedal, da uporablja tudi druge vire, novinarje, diplomatske kolege in kakšnega Jugoslavana.

Vsekakor je zanimivo, da so se poleti 1966 v Jugoslaviji znašli kar trije dobri poznavalci razmer v Jugoslaviji, ki so svoje mnenje večkrat posredovali tudi britanskemu zunanjemu ministrstvu – že omenjeni Bill (Sir William) Deakin in malo pozneje še Sir Fitzroy Maclean,³⁰ ki sta bila med prvimi odposlanci britanske SOE pri Titovem štabu med vojno, in pa Stella Alexander.³¹ V Beogradu je bila tudi dolgoletna dopisnica Timesa v Beogradu, Desa Trevisan. Trevisanova je obiskala Slovenijo in Hrvaško spomladi 1966, po tretjem plenumu CK ZKJ, ki je obsodil nacionalistične tendence v državi. Pogovarjala se je s partijskimi in vladnimi krogi in o tem obvestila ambasado, ki pa takrat njenih ugotovitev ni vzela resno. Prevzelo jo je namreč »konfederativno« razpoloženje v Ljubljani in Zagrebu in opazila je, da so vsi v skrbeh zaradi govorov na tretjem plenumu ter da pričakujejo, da bodo reforme prinesle manj vmešavanja iz Beograda.³²

Ameriški opazovalci so poročali podobno. Ameriški analitik v Beogradu Elbrick se je spraševal, zakaj je Tito ravno sedaj ukrepal proti Rankoviću, in podal dva vzroka: 1. Zadevo je sprožilo odkritje mikrofonov na Titovem domu in to ga je prepričalo o Rankovičevem boju za oblast (ali nameri boja) in 2. Tito že dolgo tega nameraval ukrepati, a je čakal na primerno ravnotežje sil (torej CK in/ali armada) v svoj prid. Opozoril je na to, da je Tito že 5. julija na Brionih sprejel 100-člansko delegacijo Zveze borcev iz vseh republik, da jim pojasni ukrepe na plenumu. Razložil jim je, kako je že razširjena seja Izvršnega komiteja CK ZKJ marca leta 1962 začel preiskovati določene deviacije, a se je zaustavil na pol poti, ker je upal, da se bodo nacionalistične tendence pomirile

²⁸ NA UK, FO 371/189011, NU 1015/28.

²⁹ NA UK, FO 371/189011, NU 1015/26/G.

³⁰ Fitzroy Maclean je leta 1949 izdal knjigo *Eastern Approaches*, ki je izšla 1980 v Beogradu z naslovom *Rat na Balkanu*.

³¹ Stella Alexander je pozneje izdala znano delo »Church and State in Yugoslavia Since 1945«, ki je leta 1979 izšlo pri Cambridge University Press.

³² NA UK, FO 371/189011, NU 1015/8.

brez poimenovanja posameznikov, pa tudi razmere še niso bile zrele za ukrepanje. Tito je tudi jasno poudaril, da komunistična partija nima nobenega namena izumreti fade away in da ni prostora za Đilasove ideje (»šlo je za redko javno omembo imena, ki se ga vsi bojijo«) ali za zahodni liberalizem, je pisal dalje Elbrick. Tito je namreč v isti sapi pohvalil Srbe, da so zavzeli pravilno stališče, in tako poslal opozorilo hrvaškim in slovenskim »liberalcem«, da je zvestoba partiji njihova prva naloga in da bo partija enako stroga kot z dogmatiki tudi s tistimi, ki bodo spodkopavali partijsko avtoriteto s potiskanjem reforme do skrajnih meja ali s težnjami po avtonomiji za industrializirani severozahod.³³

Sočasno je Howard F. T. Smith, vodja Oddelka za sever britanskega FO, 6. julija dodal še svojo analizo, saj je britanski zunanji minister začel poizvedovati o dogodkih v Jugoslaviji. Zapisal je, da je jasno, da nihče ne ruši same Udbe in da sploh ni dvoma, da bo ta še naprej opravljala svoje poslanstvo – obtožbe se nanašajo le na posameznike, ki so jo izrabili za svoje politične cilje in so v sporu s cilji partije in vlade. Udbo bodo sicer reorganizirali, toda ne zato, da bi zmanjšali njeno vlogo. Tudi partija se nima namena odpovedati svoji vodilni vlogi. Ranković in skupina so verjetno imeli prav, piše dalje Smith, ko so uvideli pot v samoupravljanje spodkopava partijski nadzor; k temu dodatno prispeva še konflikt republiških interesov, saj se revnejše republike bojijo, da bodo z decentralizacijo in samoupravljanjem še revnejše. Intelektualci bodo obsodbo Rankovića in tovarišev videli kot možnost za bolj odprto izražanje svojih stališč. Slednje bo pripeljalo Tita v skušnjava, da se spravi tudi nadnje, a bo s tem omadeževal podobo, ki jo sedaj skuša ustvariti. Izid je lahko prava erozija moči Udbe in posledično postopno slabljenje partijskega nadzora.³⁴

Sir Duncan Wilson je že v svoji prvi analizi predlagal, naj Britanci pozdravijo Titovo odločitev, kljub temu da se bo verjetno nova Udba v prihodnje bolj ukvarjala s »tujimi« obveščevalnimi službami, tudi z ambasadami, in manj z lastnimi voditelji.³⁵ Po tednu dni pa je ambasador priznal, da je v prvem poročilu verjetno podcenjeval vlogo Udbe v življenju Jugoslavije oziroma natančneje v življenju uradnih in poluradnih krogov. Vsi ti močno verjamejo, je dodal, da je se Udba vsaj v zadnjih petih-šestih letih postavila nad partijo. Bistvo odstranitve Rankovića nima veliko opraviti z nasprotovanjem reformam in decentralizaciji; kaže pa, da je res, da je Ranković uporabljal Udbo za ugotavljanje javnega mnenja in za lažno obveščanje Zveznega izvršnega sveta, ki mu je Udba pošiljala tedenska poročila in v njih poudarjala nasprotovanja reformi.³⁶

³³ NA UK, FO 371/189011, NU 1015/24.

³⁴ NA UK, FO 371/189011, NU 1015/22.

³⁵ NA UK, FO 371/189011, NU 1015/20.

³⁶ NA UK, FO 371/189011, NU 1015/26/G. V tem poročilu 13. 7. 1966 je omenil tudi nepreverjene govorice, ki so takrat krožile: da je Desa Trevisan povedala, da je JLA 1. 9. prevzela glavno kasarno Udbe; da italijanski konzulat v Zagrebu širi novico, da je vojska zasedla ljubljanski radio; da so tisoči ob službo, bodisi upokojeni ali suspendirani in iščejo zaščito ipd.

Tudi Elbrick je nadaljeval z iskanjem motiva za plenum, ki naj bi bil v tem, da je bil Ranković avtoritarna oseba in da je zanj partija bila tista, ki mora nadzorovati in ukazovati jugoslovanski družbi. Menil je, da je bil Ranković od vseh voditeljev najbolj pogodou Sovjetom, če ni bil celo prosovjetski in njegov padec bo koristen tako za notranjepolitični in gospodarski sistem kot za jugoslovanske gospodarske odnose z Zahodom. Združene države sedaj ne smejo kazati zmago-slavja ob jugoslovanskih težavah, saj so dogodki ob padcu Rankovića dolgoročno v skladu z ameriškimi interesi, njihov cilj je podpreti liberalizacijo in samostojnost Jugoslavije pred centralizirano komunistično kontrolo, predvsem tisto iz Moskve. To poročilo je kmalu prišlo v britansko zunanje ministrstvo in približno od konca julija 1966 so se Britanci in Američani dogovorili za izmenjavo svojih analiz in pripomb o Jugoslaviji.

V vseh analizah se je kot pomemben element omenjalo vprašanje nasledstva v Jugoslaviji. Britanci so opozarjali, da je Tito sam imenoval Rankovića za svojega naslednika in leta 1962 podprl njegovo centralistično linijo.³⁷ Po padcu Rankovića je nastala praznina, vodstvo je sicer homogeno, toda brez popularne in močne osebnosti, z možno izjemo Vlahovića, za katerega tajni viri menijo, da je bil Rankovićeve kandidat za generalnega sekretarja. Skoraj vse ostale ocene so govorile o tem, da nihče od kandidatov za funkcije nima formata, da bi nadomestil Tita; njihova prihodnost je le v tem, da držijo skupaj, pa še v tem primeru je vprašanje, ali se bodo zmožni kolektivno upreti silam, ki so podpirale Rankovića.³⁸ Kardelju manjkata baza moči (power base) in karizma, enako Črnogorcu Vlahoviću, ki je sicer priljubljen v partiji, Todorović, ki je sicer Srb, pa je šele nastopil.³⁹

Na površje je znova prišlo tudi vprašanje političnih zapornikov. Kmalu po plenumu so v Jugoslaviji najavili izpustitev določenega števila zapornikov in Britanci so hitro ugotovili, da med njimi ni Đilasa in da bo verjetno ostal v zaporu, ker je Tito ogorčen nad njegovimi dejanji.⁴⁰ Že na kongresu SZDL (7. – 11. junij) so Britanci »privatno« govorili s Kočo Popovičem o liberalizaciji v jugoslovanski politiki, ki da se ne sklada z Đilasovim sedenjem v zaporu. Koča je diplomatsko odgovoril, da dokler tujina tako pritiska za Đilasovo izpustitev, Jugoslovani težko odgovarjajo. Sam sicer ni videl razloga za Đilasov zapor, bil pa je v skrbeh zaradi vedno pogostejših napadov emigracije na jugoslovanske ambasade in diplomate.⁴¹ Komentar Howarda v FO je bil, da je možno, da se ga bojijo izpustiti, ker bi se lahko pridružil novemu gibanju Mihajla Mihajlova ali

³⁷ Ob tem se je Viktor Meier spraševal, ali morda Tito ni po svoji volji odstavil Rankovića, temveč je bil v to prisiljen s strani reformistov; to bi se dalo sklepati iz Titovih ostrih napadov na Zahod in zahodno ideologijo po Rankovićeve padcu, kar pa je uradni tisk v Jugoslaviji večinoma izpuščal (NA UK, FO 371/189012, NU 1015/39).

³⁸ NA UK, FO 371/189012, NU 1015/41.

³⁹ NA UK, FO 371/189012, NU 1015/43.

⁴⁰ NA UK, FO 371/189011, NU 1015/22.

⁴¹ Leta 1965 so v Münchnu ustrelili konzularnega uslužbenca Klarića, ki je bil po mnenju nemškega konzulata v Zagrebu pripadnik Udbe (NA UK, FO 371/189012, NU 1015/36).

pa celo prevzel njegovo vodstvo.⁴² Konec decembra 1966 so Đilasa končno izpustili, vendar šele po tem, ko so novembra zaprli Mihajlova in njegovo skupino zaradi sovražne propagande in delovanja proti državi.

Jeseni so tudi v sami Jugoslaviji postopno začeli javno razkrivati več o vsebini dogajanj okoli plenuma; objavljeni so bili izsledki komisije, ki jo je vodil Krste Crvenkovski in je delovala še naprej; njena naloga je bila predlagati kaznovanje skupine Ranković-Stefanović. Britanci so proti koncu avgusta na podlagi tiska, uradnih pogovorov in poročil iz zakulisja ugotavljali, da se je postopoma izboljševala atmosfera, zlasti na jugoslovanskem zunanjem ministrstvu, in da ni bilo veliko odpuščanj in zamenjav, še zlasti ne v Sloveniji in na Hrvaškem. Pričakovali so, da bodo večje kadrovske spremembe prinesle volitve leta 1967, ko bodo mnogi Rankovićeve ljudi izgubili položaj in bo prvič stopilo v veljavo načelo, da funkcionarji ne smejo hkrati imeti partijskih in državnih položajev.⁴³

Za prihodnjo reformo partije so zadolžili komisijo na čelu z Mijalkom Todorovićem, v kateri se je gnetlo partijskih veljakov, so poročali Britanci – njena naloga je predlagati reforme, ki bodo odprle pot mladim »liberalcem«, ki so jih ovirali konservativci, spremembe kadrovske politike tako, da se razširi udeležbo pri političnem in gospodarskem življenju, opredeliti vlogo partije in države itd. V tej komisiji se je prvič resneje začela tudi razprava, ali ne bi bil čas opustiti staro leninistično načelo demokratičnega centralizma v partiji, saj izvira iz davnega leta 1903, kot je trdil makedonski intelektualec Slavko Miloslavlevski. Temu so nasprotovali vodilni komunisti, zlasti Bakarić in Crvenkovski, češ da partija ostaja hierarhična organizacija, potrebno jo je le ločiti od države in zagotoviti dovoljeno kritiko in konfrontacijo mnenj. Opustitev načela bi zahtevala spremembo statuta iz leta 1964, ki je tako ali tako bil kompromis. V komisiji so bila tudi deljena mnenja o tem, ali bi zaradi vseh sprememb morali sklicati izredni kongres partije, kar je na začetku podpiral celo Bakarić.⁴⁴

Napovedane politične reforme niso zaustavile vedno širše razprave v javnosti, ki jo je sprožil brionski plenum. Že sama partija, so poročali Britanci, je v javnosti poudarjala Rankovićevo povezavo z Udbo in obujala spomine na povojni teror in zatrtje vsakršne opozicije, medtem ko je Tita predstavljala kot zaščitnika bolj liberalne in demokratične države.⁴⁵ Jeseni so prišli na dan podatki, da je Udba imela 1.300.000 dosjejev samo za prebivalce Hrvaške, v Srbiji naj bi bilo 200.000 potencialnih državnih sovražnikov itd. Rvija NIN v Beogradu je začel pisati o privilegijih partije in partijcev, o lovskih pravicah ipd. Na plano je prišla usoda Adema Demaćija⁴⁶ in ravnanje z albansko manj-

⁴² NA UK, FO 371/189011, NU 1015/23.

⁴³ NA UK, FO 371/189012, NU 1015/43.

⁴⁴ NA UK, FO 371/189012, NU 1015/49.

⁴⁵ NA UK, FO 371/189012, NU 1015/43.

⁴⁶ Demaćija so leta 1958 obsodili na 4 leta zapora leta zaradi romana in ponovno leta 1964 zaradi izobešanja albanske zastave v Prištini, ko je dobil 14 let, ki jih je preživel v samici v Sremski Mitrovici; zanj se je potegovala Amnesty International.

šino; Albanci so namreč trdili (kar so podkrepili v Tirani in Ankari), da so na Kosovu v letih 1944–1948 pobili 40.000 Albancev in odtlej še več deset tisoč, zlasti v letih 1955–1956 med akcijo odvzema orožja na Kosovu, ki jo je vodil Ranković. Vse to je začelo zanimati tudi Britance, ki so ugotavljali, da je izjemno težko pridobiti objektivne podatke. Viktor Meier je 5. avgusta v Neue Züricher Zeitungu pisal o Golem otoku in podjetju Mermer, o udbovskem podjetju Genex, o tihotapstvu, ki ga vodila Udba, o t. i. »koordinaciji«, ki jo vodila Udba po veleposlaništvih, o tem, da je Udba »vrgla« Nikezića, o intrigah proti diplomatom in kako sta Ranković in KGB sodelovala pri vračanju prosilcev azila na Vzhod, pri čemer so se uprli Slovenci in ko je šlo za prebeg Čehov na Zahod, odklonili, da bi bili »policaj za Prago«. ⁴⁷ Po plenumu se je celo razširila novica, ki jo je povzel tudi Viktor Maier, da je so Sovjeti vnaprej vedeli za Rankovičev padec in so ga skušali preprečiti s pomočjo Poljakov in Janoša Kadarja; o tem, kako dobre odnose je imel Ranković z Biszkujem, šefom varnostne službe na Madžarskem, kako je med obiskom Šakote v Moskvi leta 1964 Udba utrjevala odnose s KGB-jem, ki mu je Udba pomagala pri aferi Penkovski. ⁴⁸ Toda kljub vsem tem podatkom so jeseni 1966 mnogi menili, da ni dokazov, da bi Ranković načrtoval, da strmoglati Tita, in da ni bil uspešen v svojem poskusu prodora v vojsko. ⁴⁹

V zunanji politiki obračun z Rankovičevo skupino ni prinesel preobrata. Avgusta 1966 se je po Beogradu sicer govorilo, da je sovjetski ambasador vse od plenuma neuspešno prosil za sprejem pri Titu. Toda že septembra 1966 je Jugoslavija podpisala dolgoročni trgovinski sporazum s Sovjetsko zvezo in na obisk je prišel Leonid Brežnjev; mesec dni pozneje je v SZ odpotoval Kardelj. Kot so ugotavljali Britanci, so Sovjeti, vsaj navzven, ignorirali »afero Ranković«, o njej so v tisku sicer poročali, toda brez komentarjev; podobno se je obnašal ves vzhodni blok, razen Čehov. Takoj po Brežnjevu je Tito z vsemi častmi dolgo gostil Walterja Ulbrichta, ga spremljal po Jugoslaviji in obisk je po stari vzhodnoevropski šegi polnil naslovnice jugoslovanskih časnikov s slikami obeh in navdušenega ljudstva. Tudi CIA je ocenjevala, da sta bila strah in nezaupanje Jugoslavije v letu 1967 in začetku 1968 usmerjena proti Zahodu. Tito, ne pa tudi vsi njegovi sodelavci, naj bi poslabšanje odnosov z Italijo, državni udar v Grčiji in predvsem arabsko-izraelsko vojno videl kot dokaz za ameriško zaroto proti Jugoslaviji in naprednim neblokovskim državam. ⁵⁰

⁴⁷ Slednje je točno, saj se iz poročil SDV za Slovenijo vidi, da so iz Slovenije vračali na »Vzhod« le manjši del tistih, ki so poskušali prebegniti čez mejo na Zahod.

⁴⁸ NA UK, FO 371/189012, NU 1015/39. Šakota, namestnik zveznega sekretarja za notranje zadeve, naj bi se v Moskvi napil in trdil, da je Tito star in senilen in da ga bo kmalu zamenjal Ranković. Šakoto so potem odpustili kmalu po plenumu.

⁴⁹ NA UK, FO 371/189012, NU 1015/43. General Gošnjak naj bi se že leta 1964 uprl tem pritiskom in zamenjal namestnika sekretarja za obrambo Otmarja Kreačiča, ki naj bi bil Rankovičev človek.

⁵⁰ CIA FOIA: Yugoslavia, An Intelligence Appraisal, 27 July, 1971, Introduction, str. 1–6.

Do bolj odločnega preobrata v zunanji politiki je v Jugoslaviji prišlo šele pozneje, leta 1968 z vdorom sil Varšavskega pakta v Prago. CIA je celo ocenjevala, da je bila Jugoslavija država, na katero je ta dogodek najbolj vplival, in v Beogradu so presenetljivo hitro spremenili stališče. Jugoslovani so dotlej upali, da bo Moskva dopuščala češki eksperiment, podoben jugoslovanskemu, kar bi pomenilo znak naklonjenosti Moskve, in to predstavo so jim čez noč poteptali. Vodstvo ter ljudi je prešinel strah, da sta naslednji na vrsti Jugoslavija in Romunija; povrh tega pa še Titovi prijatelji Arabci in Indijci niso hoteli obsoditi Moskve in zaradi čeških dogodkov sklicati vrha neuvrščeni.⁵¹

O posledicah plenuma na Brionih so nato septembra in oktobra 1966 razpravljali najprej plenumi ZK po republikah; ugotavljali so lasten delež krivde pri slabem nadzoru nad delom varnostnih služb. V večini primerov so zanikali zlorabo Udbe za politične namene; Ljubljana in Zagreb sta sicer začela pregledovati delo varnostne službe, toda z jasnim sporočilom, da je prava bitka z Rankovičevimi silami v Beogradu in da so sami že prej reformirali lastni Udbi. V Srbiji so priznali uporabo Udbe za sektaško-frakcijske cilje in plenum je iz partije izključil Vojina Lukića in Životija Savića (prvoobtožena na ovadbi zveznega javnega tožilstva) in priporočil zveznemu CK naj iz partije izključi Rankovića. Po mnenju FO je bil namen vsega tega, da se umiri Hrvate in Slovence in da se Srbom dokončno pokaže, da je srbski hegemonizem za vselej mrtev.⁵² Oktobra 1966 se je nato sestal peti plenum CK ZKJ, ki je, namesto kongresa, začel uvajati reformo partije.

Sklepno dejanje na temo brionskega plenuma naj bi bili ukrepi proti koncu leta, ko sta 10. decembra Zvezni skupščini podala poročilo Zvezni izvršni svet in Zvezno javno tožilstvo. Izkazalo se je, da Zvezni izvršni svet ni imel nikakršnega nadzora nad SDV in da je ta brezpogojno ubogala Rankovića. Ambasador Wilson je poročal, da je Avdo Humo, ki je v skupščini predstavil obe poročili, posebej poudaril troje: da je bilo delovanje Rankovičeve skupine veliko bolj resno, kot so kazale prve ugotovitve, da prisluškovanje Titu predstavlja napad na revolucijo, ker je Tito personifikacija te revolucije, in da Udba kot celota ni bila vpletena v to početje. Poročilo zveznega tožilstva je jasno pokazalo, da so prisluškovalne naprave vodile k Rankoviću in soprogi domov, čeprav ju na seznamu obtožencev tožilstva ni bilo. Tožilstvo je razkrilo, komu vse je skupina prisluškovala in kako je nadzorovala različne ustanove od ZIS do sekretariata za zunanje zadeve, kako je zbirala podatke o posameznikih in nadzirala kadrovanje, oficirje, investicije, zunanjo trgovino itn. Tožilstvo naj bi na tej podlagi sprožilo sodni postopek proti skupini na čelu z Lukićem in Savićem,

⁵¹ CIA FOIA: Yugoslavia, An Intelligence Appraisal, 27 July, 1971, Introduction, str. 1–6.

⁵² NA UK, FO 371/189012, NU 1015/44 in 45. Tito se je po plenumu mudil v Sloveniji in 1. 9. govoril slovenskemu političnemu aktivu; napovedal je reformo IK CK in uvedbo predsedstva CK s pooblastili za dnevno-politične odločitve, pozval je k večji kritičnosti članov partije in opozoril, da je v partiji potrebna kakovost in ne kvantiteta in da so univerze polne razredno odtujenih članov partije, ki jih morajo odstraniti.

vendar se je vodstvo skupščine že med sejo povežalo s Titom in pripravili so sklep o opustitvi pregona. Britanci so ocenili, da je bila to spretna odločitev, ker bi sojenje za zaprtimi vrati ne imelo pričakovanega političnega učinka, javno sojenje pa bi dalo obtožencem možnost, da se branijo in obelodanijo neprijetna dejstva. Tako pa so skupini začasno zaprli usta, so menili, in še Titu gre zasluga za človekoljubno ravnanje s političnimi nasprotniki. Zelo verjetno je močno vlogo pri tej odločitvi igrala tudi srbska vdanost Rankoviću in še vedno obstaja nevarnost, da ko se Tito upokoji in ekonomska reforma zaide v resne težave, Ranković postane osrednja točka za zbiranje konservativcev.⁵³ Spraševali pa so se, ali pri vseh postopkih Tito ne vidi ali zavestno noče upoštevati temeljnega, inherentnega nasprotja med decentralizacijo in ohranitvijo partijske moči.

Decembra 1966 je stopil v veljavo tudi nov zakon o notranjih zadevah. Z njim naj bi prekinili z dolgoletno prakso nadzora nad osebami, njihovimi privatnimi odnosi in stališči (izjavami); Služba državne varnosti naj bi se na notranjem področju usmerila samo na zbiranje podatkov in obvestil za odkrivanje organizirane tajne dejavnosti, usmerjene v »spodkopavanje in rušenje ustavnega reda«.⁵⁴ Prav tako se je SDV morala odreči vodenju kazenskih postopkov, kar je dotlej sodilo v njeno ingerenco (čeprav naj bi se tega posluževala le v manjši meri, vsaj tako je trdila SDV za Slovenijo), in vodenju službe za izvrševanje kazenskih sankcij, kar je prešlo v pristojnost pravosodja in obče uprave. V pristojnost republik so prenesli nadzor nad mejo in vodenje mejne službe (dotlej v rokah zveznega sekretariata). Število delavcev v slovenskem sekretariatu za notranje zadeve so »zaradi reorganizacije« zmanjšali za 8,7%, medtem ko se jih je 14% upokojilo.⁵⁵ Slovenska državna varnost je bila po plenumu obveščevalno še bolj zaposlena, saj so se ukvarjali tudi s posledicami plenuma. Tako so pridobivali »izvirne informacije o dogajanjih v SFRJ po brionskem plenumu«, torej so obveščevalno delovali v drugih republikah. V tujini so spremljali t. i. konsolidacijo slovenske politične emigracije okoli dveh smeri: integralne jugoslovanske države in samostojne slovenske države (Akcijski odbor za neodvisno Slovenijo), ki se je krepila zlasti v Trstu. Opazili so tudi, da se je povečala dejavnost ekstremne jugoslovanske emigracije, ki je imela čez Slovenijo kanale za vnašanje propagande in vtihotapljanje diverzantskih skupin. »Tajna in organizirana protiustavna dejavnost notranjega sovražnika v preteklem letu v Sloveniji ni bila ugotovljena,« so pisali po končanem letu 1966.⁵⁶ Pa vendar je slovenska državna varnost še vedno spremljala posamezne osebnosti tudi še leta 1967 in pozneje je prisluškovala skupinam, kot so bili t. i. »bivši Perspektivaši«, za sovražno je ocenila napisno akcijo na Filozofski fakulteti v Ljubljani in spremljala je ostanke t. i. organizacije slovenskih protikomunistov (za katero je

⁵³ NA UK, FO 371/189013, NU 1015/80(A).

⁵⁴ ARS, AS 1931, A-13-0, Letno poročilo RSNZ za leto 1966, str. 1.

⁵⁵ Prav tam, str. 4. Še vedno pa so imeli zelo slabo izobrazbeno strukturo, višjo in visoko izobrazbo je imelo le 6% zaposlenih.

⁵⁶ Prav tam, str. 17–18.

sicer menila, da jo je razbila leta 1963), pa dejavnost »Komiteja za svobodno Slovenijo« oziroma skupino Cirila Žebota itn. In že leta 1967 je opazila: »Pojavljajo se zametki novih problematičnih kategorij naših občanov, katerih spremljanje postaja aktualno«, pri čemer je mislila na »nosilce negativnih mednacionalnih in šovinističnih izpadov« (med njimi tiste, ki kritizirajo JLA in oficirje), na zaradi reforme užaljene gospodarstvenike in funkcionarje ter na povratnike iz emigracije.⁵⁷

Konec leta 1966 je tudi Duncan Wilson zapisal, da v Jugoslaviji res reorganizirajo »mašinerijo« tajne policije. Bil je presenečen, kako velika je bila Udba, in priznal, da je podcenjeval njeno vlogo. Poročal je o reorganizaciji partije, ki jo nameravajo ločiti od oblasti; po padcu Rankovića so v Jugoslaviji odprli pot k ekonomskemu napredku, medtem ko sta neuvrščенost in protikolonializem izgubila zagon. »Jugoslavija se je podala na negotovo pot političnega in ekonomskega razvoja,« je zapisal. Toda ob tem se je spraševal, če bo razbitje Udbe res prineslo konec partijski komunistično-konservativni opoziciji ekonomskim reformam in kaj bodo komunisti počeli, če ne bodo več smeli uporabljati partijske organizacije za politične in upravne odločitve.⁵⁸

Odstranitev Rankovića ne bo zagotovila uspeha reforme, so sklenili Američani že takoj po plenumu; počasno uresničevanje reforme gre pripisati finančni previdnosti bolj kot pa doktrinarnim konservativcem okoli Rankovića. Mogoče so za upočasnitev dostopa tujim kapitalskim investicijam krivi tudi varnostni pomisleki in zato so Jugoslovani dovolili le neposredne finančne kredite.⁵⁹ Pozneje je CIA ugotavljala, da je Jugoslavija med letoma 1965 in 1967 sicer liberalizirala politiko cen in zunanje trgovine, povečala delež investicij podjetij in bank, se začela odmikati od klirinške menjave s članicami sovjetskega bloka in se gospodarsko preusmerjati na Zahod in je kot prva komunistična država dovolila tuja vlaganja, kar je povečalo njeno odvisnost od zahodnih trgov in tehnologije, ter da je začela razmišljati v smeri tržne, čeprav še vedno socialistične ekonomije. Toda od leta 1968 so vse te procese liberalizacije ustavili zaradi inflacije in drugih težav. Gospodarske reforme so sicer obetale precejšen preobrat, vendar temu ni sledil preobrat v politiki – politični preobrat bi namreč po ocenah CIE imel precejšnje posledice za naravo sistema. Razmišljanja o reformi pa so obnovili šele jeseni leta 1970.⁶⁰

Kljub izvedbi političnih reform, decentralizaciji, amandmajem in drugim spremembam so mnogi opozarjali, da se narava sistema v Jugoslaviji ni bistveno spremenila. Podobno je menil kasneje tudi Koča Popović: »Birokratsko-demagoški, ako ne i vojno-policijski obračun (KOS umesto UDB-e) s Rankovićem bio je, u stvari, iskorišćen za učvršćivanje dogmatizma i harizmatičnog kulta. Drugim rečima, sačuvana je ona ista poluga jednopartijskog, autoritarnog

⁵⁷ ARS, AS 1931, A-22-8, Specialne informacije SDV-1967.

⁵⁸ NA UK, FO 28/512, NU 1/3.

⁵⁹ NA UK, FO 371/189011, NU 1015/24.

⁶⁰ CIA FOIA: Yugoslavia, an Intelligence Appraisal, 27 July, 1971, str. 7–8.

monopola koja će, početkom sledeće decenije, biti izkoriščena za presecanje demokratskih stremljenja u Srbiji i širom zemlje.«⁶¹

Britanci so po plenumu ugotavljali napetost med SDV in vojsko, ki da je ogromna in govori se, kar je manj verjetno, da SDV ni nikoli prodrla v vojsko, saj so ji visoki oficirji SDV zamerili, da je uporabljala nekdanje četnike za agente. Tudi Američani so razmišljali o politični vlogi jugoslovanske vojske, da Ranković v tej ustanovi ni imel širše podpore, predvsem zaradi Gošnjaka. CIA je opazala, da igra pomembno vlogo v vojski partijska organizacija, ki je leta 1953 nadomestila vlogo političnih komisarjev, in da so tudi v vojski v letih 1967–1968 upokojili 2500 oficirjev in 38 generalov. Tako so na primer zaradi brionskega plenuma iz partije izključili generalpolkovnika M. Milojevića, poveljnika beograjske garnizije, in ga upokojili kot srbskega nacionalista.⁶² Leta kasneje so Američani ugotavljali, da je bila vse do leta 1966 vojska ločena od politike, nato pa so jo v desetletju po 1966 znova pritegnili v politiko. Razmišljanja in analize so šle v smeri, kaj se bo zgodilo v primeru izbruha nasilja v Jugoslaviji. Ameriška ocena je bila, da je možnosti za izbruh nasilja v Jugoslaviji malo, četudi pride do krize nasledstva. Britanci pa so že neposredno po plenumu leta 1966 opozarjali, da je ključno vprašanje pri vlogi vojske to, ali je JLA neodvisna od nacionalnih interesov in na katero stran bi se postavili vodilni oficirji, če bi prišlo do spopada med partijskimi frakcijami.⁶³ CIA je še konec sedemdesetih let menila, da je jugoslovanska vojaška elita sposobna prenesti spremembe ali večje težave, celo državljansko vojno, in igrati kohezivno vlogo v Jugoslaviji, če pride do krize pri nasledstvu ob odhodu Tita s političnega prizorišča. Vojsko vodijo profesionalni komandanti partizanske generacije in armadna elita je vzgojena v duhu neodvisnosti, enotnosti in močne zvestobe jugoslovanskemu komunističnemu sistemu, ki ga je pripravljena braniti. Jugoslovani armado sprejemajo kot resnično skupno (zaradi nacionalne zastopanosti in koncepta teritorialne obrambe) in zato je to najmočnejša centripetalna sila v državi. Opazali so tudi, da je armada vse bolj navzoča in pomembna na notranjepolitičnem prizorišču.⁶⁴ To je po zelo dolgem času decembra leta 1971 izjavil celo sam Tito, češ da se mora armada spoznati na politične probleme in se z njimi ukvarjati ter da jo bodo uporabili, da zatre nacionalizem ali kak drug

⁶¹ Nenadović, Razgovori s Kočom, str. 140.

⁶² CIA FOIA: The Yugoslav Military Elite (U), A.R. Johnson, with assistance of Janette Koch, Office of Regional and political Analysis, CIA, Feb. 1977, R 2131, str. 10. Armada, ki je leta 1946 štela 700.000 mož, je leta 1968 bila zreducirana na 200.000.

⁶³ NA UK, FO 371/189012, NU 1015/41.

⁶⁴ CIA FOIA: The Yugoslav Military Elite (U), A.R. Johnson, with assistance of Janette Koch, Office of Regional and political Analysis, CIA, Feb. 1977, R 2131, str. V–VI. Ko so primerjali vojaške elite med letoma 1966 in 1977, se je pokazalo, da se je v vojaškem vodstvu leta 1977 povečalo število sprejetih v partijo med drugo svetovno vojno, 85% jih je vstopilo v KP v letih 1941 in 1942. Več kot polovica jih je menila, da sta nacionalizem in šovinizem edina in najbolj nevarna Jugoslaviji; med njimi naj bi bila tudi podtalna struja, ki je podpirala trdo roko in neocentralistični koncept.

izziv, če bo potrebno. Tuji analitiki so beležili, kako so vojsko aktivirali zunaj vojašnic, in menili, da je upokojeni general Kosta Nadj postal predsednik Zveze borcev zato, da bi borčevska organizacija podprla stroge ukrepe proti hrvaškim nacionalistom in srbskim liberalcem leto pozneje.⁶⁵ Ta trend se je še stopnjeval na 10. kongresu ZKJ maja 1974, kjer so ponovno ustanovili Centralni komite in vojaška partijska organizacija je v njem dobila 15 sedežev (republike pa po 20).⁶⁶

Vendar so vse analize in napovedi na koncu kot ključno postavile vprašanje: Kakšna bo usoda partije po demokratizaciji? Duncan Wilson je v svoji oceni dogajanj leta 1966 zapisal, da je prav to najbolj skrbelo Rankovića in stare komuniste, saj niso dobili zadovoljivega odgovora, in dodal: »Zato bo, po mojem mnenju, Rankovićevo duša korakala naprej in opozicija trenutnim ekonomskim in političnim trendom še ni rekla zadnje besede. Možno je, da jo bo celo vodil sam Tito, ki ni prijatelj liberalizma, kot večkrat poudarja sam. Da je to res, kaže ravnanje s profesor Mihajlovim, politično nepomembno figuro. Zaprli in obsodili so ga na Titovo osebno pobudo baje zato, ker naj bi žalil Sovjetsko zvezo; sedaj mu grozi ponovno sojenje skupaj s nekaj sodelavci, ki so še manj politično nevarni, zato ker so javno naznanili, da nameravajo izdajati opozicijski časnik. To so dejstva, ki jih gre tehtati ob velikodušnem ravnanju z Rankovićem in zapozneno pomilostitvijo Đilasa.«⁶⁷ Na dolgi rok pa ne centralizacija ne ponovna stalinizacija nimata možnosti, je sklenil.

Vse, kar so nakazovale analize ob plenumu leta 1966 in po njem, se je v naslednjih dvajsetih letih jugoslovanskega političnega plimovanja tako ali drugače uresničevalo in vsakič, ko je kazalo, da vendarle prihaja do politične reforme, ali pa ko so nastopila razhajanja okoli nasledstva, so se podobne krize ponovile, le da so jih jugoslovanska partijska vodstva reševala vedno bolj ostro. Tako bi lahko sklenili, da je bil plenum še en poskus utrditve partijske volje in oblasti, če ne celo izgovor za iskanje krivca za odmik od popolne gospodarske in politične reforme. Ob tem bi veljalo le opozoriti na pomen vseh dogajanj v desetletju pred plenumom leta 1966 in v desetletju po njem (v letih med 1953 in 1974), saj bi v njih lahko našli, če upoštevamo vzročno-posledično načelo, tudi marsikatero zametke in vzroke za dogajanje v desetletju pred osamosvojitvijo Slovenije.

⁶⁵ Prav tam, str. 15.

⁶⁶ CIA FOIA: The Yugoslav Military Elite (U), A.R. Johnson, with assistance of Janette Koch, Office of Regional and political Analysis, CIA, Feb. 1977, R 2131, str. 17.

⁶⁷ NA UK, FO 28/512, NU 1/3.

THE BRIONI PLENUM – EVALUATIONS AND ITS PURPORT

SUMMARY

The 1966 Brioni Plenum (1. July 1966), with all the activities it triggered, was an essential turning point in the history of Yugoslavia, not only for the organisation and operations of the Yugoslav State Security Service and according to the analyses and evaluations of the Western security services, but it actually had impact on the whole state and economic system, on the Yugoslav foreign relations and above all on the search for future solutions, as well as the relations between nations and regions within the state. The Brioni Plenum was a true beginning of destalinisation in Yugoslavia, the process which declaratively started in the beginning of the 1950s, but had not been consistently finalised (all segments are relevant here: from classic destalinisation – the division of power and responsibility, to the rehabilitation of victims of Stalinism in Yugoslavia), neither in the field of state decentralisation nor in the field of economy. The Brioni Plenum reopened the key dilemmas of the Yugoslav development – the deviation from the prevalent use of the repressive apparatus in order to ensure political stability, which had since the World War II mostly been ensured by the Secret Service in cooperation with the police, the judicial system and the Party government apparatus. The disclosures of the Plenum and the findings of the investigative bodies at the Brioni Plenum and after it, displayed the main deficiencies in these areas. The direction in which politics and economy evolved after the Plenum opened all the existing key problems within the country (relations between the Yugoslav nations, the search for new constitutional and political solutions, socialist pluralism) and in its foreign policy; they also disclosed the future causes for the dissolution of Yugoslavia as a unified and united country. Furthermore, the plenum pointed towards the latent crisis in the socialist bloc, as the Soviet Union faced similar dilemmas (destalinisation, the relationship between the Party and the state, the search for more contemporary or more suitable constitutional solutions, etc.).